

TANULMÁNY

Belinszky Anna „EGY EGÉSZ TÖREDÉKEI”*

Elisabeth von Herzogenberg Johannes Brahmsnak írt levelei

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány Johannes Brahms és Elisabeth von Herzogenberg levélváltását középpontba állítva mutatja be kapcsolatukat, feltárva az üzenetváltásaikban meghatározó hangsúlyal szereplő zenei és zenén túli kérdéseket. Elisabeth von Herzogenberg tehetséges előadóművész, éleslátású kritikus, Lipcse és Berlin zeneéletének meghatározó szereplője, fontos kapcsolatokkal bíró szervezőegyenysége volt, aki 1876-tól egészen 1892-ig, korai haláláig, rendszeresen váltott Brahmszal leveleket. A zeneszerző – akár a publikálásuk előtt – számos művét elküldte neki, ő pedig nemcsak zenei szempontból kommentálta ezeket, de különleges érzékenységgel osztotta meg a hozzájuk kapcsolódó személyes benyomásait. A szövegek olvasása, a bennük megfogalmazott kérdések és értelmezési lehetőségek a zenéről való párbeszéd fontosságára világítanak rá – a zeneszerző és a befogadó életében.

Kulcsszavak: Johannes Brahms, Elisabeth von Herzogenberg, levelezés, recepció, személyes jelentésrétegek

---

Johannes Brahms 1885. augusztus 29-én Müzzuschlagból adta hírül Elisabeth von Herzogenbergnek, hogy hamarosan elküldi neki a 4. szimfóniáját.¹ Elisabeth a kéziratot partitúrát tanulmányozva átfogó kritikával válaszolt a zeneszerzőnek, elképzelve a zenekari hangzást és azt az élményt, amelyet majd az élő előadás adhat. A darab későbbi recepciójában is kulcsfontosságú kérdéseket érintett, amikor arról a határról elmélkedett, amely a mű hallás után is érthető, valamint csak a partitúra vizsgálatával megismerhető tulajdonságai, értékei között feszül.² Csak 1886 februárjában hallotta először koncerten a szimfóniát, amely ekkor különleges erővel hatott rá. Édesapját gyászolta, és rendkívül kifejezően fogalmazta meg, hogyan hozott számára a gyászból való felszabadulást és megnyugvást a zene, és melyek voltak azok a pillanatai, amelyek a leginkább megérintették.³

---

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

1 Brahms levele Elisabeth von Herzogenbergnek (1885. augusztus 29.). *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Heinrich und Elisabeth von Herzogenberg*, II. Hrsg. Max Kalbeck. Berlin: Deutsche Brahms-Gesellschaft, 1907, 73. (a továbbiakban: *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel*).

2 Walter Frisch: „Brahms and the Herzogenbergs”, *American Brahms Society Newsletter* IV/1. (1986), 2.

3 Elisabeth több levelében is foglalkozik a 4. szimfóniával: *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel*, II., 74–104.

A Brahms műveivel foglalkozó szakirodalomban régóta nagy szerep jut a zeneszerző közeli barátaitól származó értékeléseknek. A kutatásban egyre nagyobb figyelem irányul arra a közvetlenebb, bizalmasabb kontextusra is, amelyben a dalok, kamaraművek, zongoradarabok többsége született.⁴ A komponista baráti körének tagjai általában maguk is professzionális zenészek, de legalábbis amatőr muzikusok voltak. A zongoraművész Clara Schumann, a hegedűművész Joachim József, az énekes Julius Stockhausen és a karmester Hermann Levi mellett a Brahmsról szóló irodalomban gyakran találkozhatunk a zeneszerzőként és tanárként is aktív Julius Otto Grimm-mel és Heinrich von Herzogenberggel, az énekesként nemzetközi karriert befutó Georg Henschellel, Amalie Joachimmal és Hermine Spiessel, illetve több olyan tehetséges előadóművésznővel is, mint Elisabeth von Herzogenberg, Emma Engelmann, Bertha Faber vagy Ottilie Ebner, akik leginkább privát zenei összejöveteleken léptek csak közönség elé. Brahms nem-zenész barátai közül a költő Klaus Groth és Joseph Viktor Widmann, a természettudós Theodor Wilhelm Engelmann, valamint a sebész Theodor Billroth kerülnek többször reflektorfénybe.

A zeneélet privát színtereinek vizsgálata jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy megismerjük azt a világot, amelyben Brahms művei születtek, és amelyben előadták, megszólaltatták őket.⁵ A zeneszerző baráti körében zajló összejövetelek részletei azonban csak korlátozottan rekonstruálhatók, általában csak egy-egy ismertebb zeneszerző, előadóművész vagy a kánonban főszerepet játszó művek kapcsán követhetők nyomon.⁶ A fentebb említett kortársak többsége a Brahms-szakirodalom túlnyomó részében legfeljebb csak mellékszereplőként, egy-egy mű dedikáltjaként, előadójaként, kritikusaként tűnik fel. Közéjük tartozik Elisabeth von Herzogenberg is, aki 1876-tól egészen 1892-ig, korai haláláig rendszeresen levelezett Brahmszal. Minderről az a két kötet tanúskodik, amelyeket Max Kalbeck 1907-ben a Brahms-levelezéskötetek I. és II. részeként adott közre. Egymás mellett szerepelnek bennük a Herzogenberg-házaspár, Elisabeth és Heinrich Brahmszal való üzenetváltásai – a gyűjtemény gazdagságában a zeneszerző Joachim Józseffel és Clara Schumann-nal való levelezésével vetekszik.⁷ A Kalbeck által közreadott levelek a kapcsolat gazdag forrásanyagául szolgálnak, a levelek közti időbeli kihagyások, a bennük elvarratlanul maradt szálak vagy belőlük csak töredékesen kibontakozó események ugyanakkor azt is jelzik, hogy több levél elveszhetett, továbbá Kalbeck egyes dokumentumokat feltehetőleg cenzúrázott, és kihagyott a közlésből.⁸

4 Ld. pl. Paul Berry 2014-ben megjelent monográfiáját, amelynek esettanulmányai rendkívül sokszínűen példázzák, hogyan segítheti Brahms és a hozzá közel állók zenei és személyes párbeszédének megismerése egy zenemű lehetséges jelentésrétegeinek feltárását. Paul Berry: *Brahms Among Friends. Listening, Performance, and the Rhetoric of Allusion*. New York: Oxford University Press, 2014.

5 Michael Musgrave: „Foreword. A different Brahms? New perspectives on his output”. In: *Brahms in the Home and the Concert Hall. Between Private and Public Performance*. Ed. Katy Hamilton–Natasha Loges. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, xxiii.

6 Katy Hamilton–Natasha Loges: „Brahms in the home. An introduction”. In: *Brahms in the Home and the Concert Hall*, 1.

7 Frisch: *Brahms and the Herzogenbergs*, 1.

8 Antje Ruhbaum: *Elisabeth von Herzogenberg. Salon – Mäzenatentum – Musikförderung*. Kenzingen: Centaurus Verlag, 2009, 185.

Brahms és a Herzogenberg házaspár kapcsolata elsősorban az új művek megosztása köré szerveződött.⁹ Ahogy az 1. táblázatból látható, Elisabeth von Herzogenberg a férjénél jóval nagyobb számban írt a zeneszerzőnek leveleket. Írásai mind Brahms, mind férje írásainál rendszerint hosszabbak, gazdagabbak, részletesebbek. A zeneszerző a publikálásuk előtt számos művét elküldte Elisabethnek címezve, ő pedig nemcsak zenei, zeneszerzés-technikai szempontból kommentálta őket, de különleges érzékenységgel osztotta meg a hozzájuk kapcsolódó szubjektív benyomásait. Személyes hangvételű kritikái a Brahms-művek recepciótörténetének fontos darabjai – az Op. 69-es daloktól az Op. 111-es G-dúr vonósötösig számos

Év	Elisabeth von Herzogenbergtől	Heinrich von Herzogenbergtől	Brahmstól	Összesen
1876	1	1	2	4
1877	6	4	9	19
1878	16	3	11	30
1879	6	2	6	14
1880	5	1	5	11
1881	10	0	10	20
1882	9	1	9	19
1883	2	1	6	9
1884	8	3	10	21
1885	15	1	17	33
1886	6	1	8	15
1887	6	1	11	18
1888	11	0	15	26
1889	2	0	4	6
1890	3	2	4	9
1891	0	2	5	7
1892	–	3	3	6
1893	–	0	1	1
1894	–	1	2	3
1895	–	2	1	3
1896	–	2	3	5
1897	–	1	0	1
Összesen	106	32	142	280

1. táblázat. Elisabeth von Herzogenberg, Heinrich von Herzogenberg és Johannes Brahms levelei Max Kalbeck közlésében (1876–1897)

9 Berry: *Brahms Among Friends...*, 111.

kompozíciót érintenek.¹⁰ Ennek megfelelően a Brahms-szakirodalom is általában konkrét művekre vonatkozóan idézi ezeket a leveleket, és kevesebb figyelem jut arra a funkciójukra, amelyet a kapcsolat ápolásában, fenntartásában töltek be. Tanulmányomban erre a funkcióra koncentrálok, és azzal foglalkozom, mi mindent jelentett egy közeli barátnak Brahms zenéje – hogyan nyújtott vigaszt, hogyan szerzett örömet, hogyan vált a mindennapok részévé. Elisabeth von Herzogenberg leveleinek példáival azt is szemléltetem, milyenek voltak azok a visszajelzések, amelyek éveken át kísérték Brahmsot, és amelyek arra ösztönözték őt, hogy újra és újra rendszeresen elküldje neki legújabb műveit.

Noha Elisabeth von Herzogenberg zenei készségeit kortársai és az utókor egyaránt elismerték, a Brahmsról szóló írások (kezdve első életrajzírójával, Max Kalbeckkel) sokáig valamiféle passzív múzsaszerepbe számították őt. Az áttörést 2009-ben Antje Ruhbaum monográfiája hozta, amely Elisabethet – a valósághoz híuen – már Lipcse és Berlin zeneéletének meghatározó szereplőjeként, fontos kapcsolatokkal bíró szervezőegyeniségeként, tehetséges előadóművészként, éleslátású kritikusként és nem utolsósorban férje karrierjének egyengetőjeként és műveinek népszerűsítőjeként mutatta be.¹¹

Elisabeth von Herzogenberg Elisabeth von Stockhausenként egy arisztokrata családba született Párizsban 1847. április 13-án. 1868-ban kötött házasságot a karmester és zeneszerző Heinrich von Herzogenberggel, életének korábbi szakaszáról a fennmaradt források csak töredékesen tudósítanak.¹² Magas szintű zenei képzést kapott, alig lépett azonban nyilvános koncerteken a közönség elé. Házasságkötését követően kórusénekesként tagja volt a grazi Singvereinnek, és ugyanitt két kamarakoncerten zongoristaként is fellépett. Miután 1872-ben Lipcsébe költöztek, őt alkalommal zongorázott a férje által irányított Lipcsei Bach Társaság hangversenyein. Szólóénekesként soha nem lépett színpadra nyilvános eseményen. Bár dalokat és zongoradarabokat is komponált, életében csak a 24 *Volkskinderlieder* című gyűjteményét adta ki a Breitkopf & Härtel kiadó; és egy további dala jelent

10 Brahms művei, amelyekről Elisabeth von Herzogenberg részletesebb vagy akár egészen rövid recenziót írt a zeneszerzőnek címezve: Kilenc ének, Op. 69; Négy ének, Op. 70; Öt ének, Op. 71; Öt ének, Op. 72; Balladák és románcok, Op. 75 – 1. *Edward* és 4. *Walpurgisnacht*; „O Traurigkeit, o Herzeleid” – korárelőjáték, WoO7; „Warum ist das Licht gegeben”, Op. 74/1; Nyolc zongoradarab, Op. 76; 1. (G-dúr) hegedű-zongora szonáta, Op. 78; Két rapszódia, Op. 79; *Magyar táncok*, WoO1; *Akadémiai ünnepi nyitány*, Op. 80; *Nänie*, Op. 82; Öt románc és dal, Op. 84; Hat dal, Op. 85; Hat dal, Op. 86; 1. (F-dúr) vonósötös, Op. 88; *Gesang der Parzen*, Op. 89; *Brácsadalok*, Op. 91; Hat dal és románc, Op. 93a; *Tafellied*, Op. 93b; Négy dal, Op. 96; Hat dal, Op. 97; 4. (e-moll) szimfónia, Op. 98; 2. (F-dúr) cselló-zongora szonáta, Op. 99; 2. (A-dúr) hegedű-zongora szonáta, Op. 100; 3. (c-moll) zongoratrió, Op. 101; *Zigeunerlieder*, Op. 103; Öt ének, Op. 104; Öt dal, Op. 105; Öt dal, Op. 106; Öt dal, Op. 107; 3. (d-moll) hegedű-zongora szonáta, Op. 108; *Fest- und Gedenksprüche*, Op. 109; Három motetta, Op. 110; 1. (H-dúr) zongoratrió, Op. 8 – újrairt változat; 2. (G-dúr) vonósötös, Op. 111. Monográfiájában Antje Ruhbaum a recenziók hosszát, valamint azt is feltünteti, hogy az értékelés mely esetekben támaszkodott az autográfra, a nyomtatott kottára vagy koncertélményre. Ld. Ruhbaum: *Elisabeth von Herzogenberg*, 315–316.

11 Uott.

12 Uott, 41.

meg a férje neve alatt. Halála után Elisabeth nyolc zongoradarabja látott még napvilágot, amelyeket Heinrich von Herzogenberg adott közre egy sorozat részeként.¹³

Heinrich von Herzogenberg 1862 és 1865 között – jogi tanulmányai mellett – Bécsben Felix Otto Dessofftól tanult zeneszerzést, az ő közvetítésével került kapcsolatba Brahmszal.¹⁴ Elisabeth ugyancsak ebben az időszakban, 1863-ban találkozhatott először a zeneszerzővel, akitől tizenhat évesen rövid ideig zongoraórákat vett. A mester-tanítvány viszonyt Max Kalbecken kívül egyetlen más forrás sem említi, Kalbeck pedig két különböző formában számol be róla.¹⁵ 1907-ben, a levelek közreadásához írt előszavában arról tudósít, hogy Brahmsot Elisabeth édesapja, Bodo Albrecht, Freiherr von Stockhausen kérte meg arra, hogy felügyelje lánya zenei tanulmányait. Elisabeth és nővére, Julia 1861-től Julius Epstein zongoraművésznél tanultak.¹⁶ Kalbeck elsődleges magyarázata szerint Brahms azért függesztette fel az órákat, mert attól tartott, hogy Epsteint megsértené. Hozzátette ugyanakkor azt is, hogy Epstein rendkívül foglalkoztatott tanár volt ekkor, és feltehetően jó szívvel adta volna át tanítványát kollégájának.¹⁷ Kalbeck Epstein visszaemlékezését idézte, amikor azt írta Elisabethről:

Neki volt a játékában a legfinomabb billentése, a legkönnyedebb technikája, a leggyorsabb felfogása, a legrendkívülibb emlékezőtehetsége és a legmélyebben átértett kifejezőereje – egyszóval zseniális volt! Gyönyörű, okos, nagyműveltségű, nemes és magával ragadóan kedves volt. Az embernek bele kellett szeretnie!¹⁸

Talán ebből az idézetből indult ki Kalbeck, amikor néhány évvel később megjelent Brahms-életrajzában már így indokolta a mester-tanítvány viszony megszakadását:

Amikor [Brahms] 1863-ban, első bécsi évében felismerte, hogy az ugyancsak zseniális és gyönyörű tanítványa, Elisabet [sic!] von Stockhausen veszélyessé válhat számára, hirtelen megszakította az órákat.¹⁹

Ebben a leírásban már háttérbe szorultak azok az Elisabeth zenei tehetségére vonatkozó részletek, amelyek az Epsteintől idézett jellemzésben még fontosak

13 Uott, 16.

14 Othmar Wessely–Bernd Wiechert: „Herzogenberg, (Leopold) Heinrich (Picot de Peccaduc), Freiherr von”. In: *Grove Music Online* (2001). <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000012921> (utolsó megtekintés: 2024. július 3.).

15 Kalbeck beszámolóit és Elisabeth von Herzogenberg ábrázolását a Brahms-irodalomban részletesen elemzi Ruhbaum. Ld. *Elisabeth von Herzogenberg* „'Geniale Rezipientin' und ‚anmutige Blondine‘ – zum Bild Elisabeth von Herzogenbergs in der Brahmsforschung” című fejezetét, 29–37.

16 *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel*, I, X.

17 *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel*, I, XII.

18 „Sie hatte den weichsten Anschlag, die geläufigste Technik, die rascheste Auffassung, das ungewöhnlichste Gedächtnis und den seelenvollsten Ausdruck im Spiel – mit einem Wort, sie war ein Genie! Dabei war sie wunderschön, klug, hochgebildet, edel und von bestrickender Liebenswürdigkeit im Umgange. Man mußte sich in sie verlieben!” *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel*, X.

19 „Als er [Brahms] 1863, in seinem ersten Wiener Jahre, zu bemerken glaubte, daß seine ebenso geniale wie schöne Schülerin Elisabet [sic!] von Stockhausen ihm gefährlich werden könnte, brach er den Unterricht Knall und Fall ab.” Max Kalbeck: *Johannes Brahms*, III/2. Berlin: Deutsche Brahms-Gesellschaft, 1910, 7.

voltak, a fiatal zongoraművész nő egyszerűen Brahms vonzalmának tárgyaként kapott szerepet. Ez a fajta ábrázolás a Brahmsról szóló életrajzi diskurzusban később is gyakran visszaköszönt.²⁰ A jelenséget jól szemlélteti Walter Frisch *Brahms and the Herzogenbergs* címmel írt rövid összefoglalója, amelyben Elisabethet „vonzó tizenhat éves szőke nőként” mutatja be, majd bármilyen hivatkozás vagy reflexió nélkül állítja, hogy „Brahms erősen vonzódott a fiatal Elisabethhez”, és „Epstein is láthatóan nehezen tudott ellenállni neki”.²¹ Noha később mind Kalbeck, mind Frisch beszámolnak Elisabeth zenei képességeiről is, ezt csak a megjelenéséről és a feltételezett vonzalomról szóló felütés után teszik meg.

Előkelőbb hangsúlyt kaptak Elisabeth zenei képességei Clara Schumann visszaemlékezésében, aki 1877 májusában írt Herzogenbergék látogatásáról a naplójába. A házaspár először 1870-ben találkozott Clara Schumann-nal, amikor a zongoraművész nő januárban koncertet adott Grazban.²² Ezt az alkalmat aztán továbbiak követték, 1891-ig szinte minden évben találkoztak.²³ Brahms kézíratai is hozzájárultak a kapcsolatuk erősségéhez: a zeneszerző gyakran pontos utasításokkal irányította, mikor és hogyan továbbítsák egymásnak egy-egy új darabját, amelyet az egyikük már kézhez kapott. 1877-ben Clara Schumann így fogalmazott:

Ez a hónap sok szépet hozott nekünk. Először is 3-ától 8-áig Herzogenbergék látogatását, akik nagyon kedvesek voltak hozzánk. Mindketten olyan bájos emberek, hogy nem is tudom, melyiküket kedveljem jobban. Szinte minden délelőttöt együtt töltöttünk a két zongoránál, Bach-concertókat, Brahms variációit és a 9. szimfóniát játszottuk (Liszt átíratában). Igazi öröm volt együtt zenélni ezzel a hölgygel, micsoda tehetség, és mi mindenre képes! Hogy blattol, milyen lelkesedéssel... És milyen elbűvölően énekel – a hangja, anélkül hogy egyszerűen csak szép lenne, olyan lélekkel teli, ahogy mindent megragad!²⁴

Hasonló motívumokat fedezhetünk fel Ethel Smyth jellemzésében is, aki lipcsei tanulmányainak idején, 1878 és 1882 között állandó vendég volt a Herzogenbergházban, leveleiben Elisabeth olykor szinte nevelt lányaként hivatkozott rá. Ethel

20 Ruhbaum: *Elisabeth von Herzogenberg*, 29.

21 “attractive sixteen-year-old blonde woman”; “Brahms was strongly attracted to the young Elisabeth”; “Epstein, too, apparently found it hard to resist Elisabeth” – mindezek a motívumok rögtön az írás nyitányaként, az első bekezdésben szerepelnek. Frisch: *Brahms and the Herzogenbergs*, 1.

22 Theresa Schlegel: „Elisabeth und Heinrich von Herzogenberg” (2020). <https://www.schumann-portal.de/elisabeth-und-heinrich-von-herzogenberg.html> (utolsó megtekintés: 2024. július 3.).

23 Ld. Ruhbaum táblázatát a Herzogenberg házaspár és Clara Schumann találkozásairól: *Elisabeth von Herzogenberg*, 318–321.

24 „Dieser Monat brachte uns manch Schönes. Zuerst vom 3. – 8. der Besuch von Herzogenbergs, der uns ein sehr lieber war. Die Beiden sind so reizende Menschen, daß man nicht weiß, wem von ihnen der Vorzug zu geben. Wir haben fast alle Vormittage zusammen auf 2 Flügeln Concerte von Bach, Var. von Brahms, 9. Symphonie (von Liszt gesetzt) u. s. w. [gespielt]. Es war mir eine wahre Lust mit dieser Frau zu musicieren, welch eine Begabung und was kann sie! wie spielt sie von Blatt, wie ist sie dabei begeistert... Und wie reizend singt sie auch, wie ist ihre Stimme, ohne gerade schön zu sein, so seelisch, wie ersaßt sie alles!” Berthold Litzmann: *Clara Schumann. Ein Künstlerleben. Nach Tagebüchern und Briefen*, III. Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1908, 354.

Smytht Elisabeth zongorajátéka és énekesi kvalitásai nem nyűgözték le, zenei felkészültségét azonban kétségkívül elismerte:

A lényeg természetesen a zenei zsenialitása volt. Szinte ösztönösen olvasott és játszott kottából, mint kevés rutinos karmester, és ítéleteiben, kritikai képességében és mindenre kiterjedő tudásában tökéletes muzsikus volt.²⁵

Elisabeth von Herzogenberg olyan közönsége, befogadója volt Brahms zenéjének, aki felkészülten, kíváncsian és őszinte érdeklődéssel fogadta az új műveket. Mindennapos zenei gyakorlata segítette őt abban, hogy a legapróbb részletekre is figyeljen. Leveleiben annak mélységében foglalkozott Brahms zenéjével, és kitaratóan ápolta a vele való kapcsolatot. Brahms és Elisabeth levélváltása két ember kölcsönös tiszteletéről és a zene iránti elköteleződésről, kifogyhatatlan lelkesedésről is szól. Elisabeth őszinte kritikai fontos visszajelzések voltak Brahms számára, elsősorban arról a befogadóra gyakorolt hatásról, amelyet a műveitől remélhetett. Bár óvatosan, de gyakran kifejezte nemtetszését is, akár egy harmóniamenettel, akár egy dal szövegválasztásával, akár egy mű nehezen követhető formájával kapcsolatosan. Felhatalmazta Brahmsot arra is, hogy ha nem tetszenek neki az ítéletei, dobja el a leveleit, de kérte őt, hogy a kapcsolatukat, a barátságukat soha ne tegye ettől függővé.²⁶ Elisabeth ezt a barátságot olyan alapnak tekintette, amely mindig ott volt a háttérben, és amely körülölelte a művekről szóló beszélgetést. Brahms szűkszávuabb volt, a kapcsolat fontosságát az ő részéről inkább a gesztusai, az elküldött partitúrák fejezték ki.

A zeneszerző először 1877 januárjában látogatta meg a Herzogenberg házaspárt lipcsei otthonukban, majd 1882-ig évente többször is találkoztak. Elisabeth levelei gyakran részletesen megmutatják azt a készülődést, ahogyan Brahmsot várták, a zeneszerző sajátos humorral és célzásokkal teli üzenetei pedig nemritkán megnehezítették ezeket az egyeztetéseket. 1882 után ritkultak a találkozásai, Elisabeth tíz évvel későbbi haláláig már csak öt alkalommal látták egymást.²⁷ 1885-ben a házaspár Berlinbe költözött, ahol Heinrich von Herzogenberg ekkortól zeneszerzést tanított.

A Brahms–Herzogenberg-levélváltás mellett, hogy a zeneszerzőt foglalkoztató kérdésekről, karrierjéről, turnéiról, műveinek keletkezéséről, előadásairól és a baráti körről is információval szolgál, izgalmas lenyomata három ember dinamikus változó kapcsolatának. A kapcsolat hullámváltozásában minden bizonyonnyal szerepet játszott, hogy bár Brahms várta (és el is várta) a műveiről szóló visszajelzéseket, ő maga már sokkal fukarabb volt a szavakkal, ha Heinrich von Herzogenberg

25 „The essential point was of course her musical genius. Almost by instinct she read and played from score as do few routined conductors, and in judgement, critical faculty, and all-round knowledge was the perfect musician.” Ethel Smyth: *Impressions that Remained*, I. London: Longmans, Green and Co., 1919, 193.

26 Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1888. október 28.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel* II, 208–209.

27 Ruhbaum: *Elisabeth von Herzogenberg*, 317. Ld. továbbá Johannes Forner: *Johannes Brahms in Leipzig*. Leipzig: Peters, 1987.

osztotta meg vele saját darabjait. Nagyon gyakran kitérő válaszokat adott, és ellenállt Elisabeth biztatásának is, aki a férjénél sokkal határozottabban igyekezett megtudni a véleményét.

Brahms és Heinrich von Herzogenberg ellentmondásos viszonyát árnyaltan mutatják be azok az allúziók és a körük szövegdő diskurzus, amelyek összekötik a két szerző műveit. Brahms az Op. 92-es sorozat „O schöne Nacht” című darabjának zongorabevezetőjét például szinte szó szerint Heinrich von Herzogenberg korábbi műve, a „Nacht ist wie ein stilles Meer” (Op. 22/2) mintájára komponálta. A két művet összeköti apparátusuk – négy énekszólam és zongora –, valamint Brahms levélben tett megjegyzése is, amellyel rossz viccként aposztrofálta saját gesztusát.²⁸ Bár többnyire Heinrich von Herzogenberg volt az, akinek a zenéjében láthatóan megmutatkozott Brahms hatása, ez a hatás egyes esetekben fordítva is megnyilvánulhatott. Paul Berry monográfiájának egy külön fejezetében elemzi ezeket az allúziókat, amelyeket beágyaz Brahms és a Herzogenberg házaspár kapcsolatának kontextusába.²⁹

Talán a mélyben megbúvó és olykor a felszínre törő rivalizálásból is fakadhatott, hogy Heinrich von Herzogenberg Elisabethnél lényegesen ritkábban és sokkal szikárabban foglalta írásba a Brahms műveiről szóló gondolatait. Elisabeth viszont nemcsak a saját érzéseiről írt a művek kapcsán, de Heinrich érzéseit, reakcióit is gyakran közvetítette. Írásainak visszatérő témája az, ahogyan Brahms zenéje vigaszt nyújtott számukra a nehézségek, betegségek, gyász és szomorúság idején. 1887-ben például egy súlyos izületi gyulladás kötötte több hónapra ágyhoz Heinrich von Herzogenberget, akit Elisabeth többek között azzal gyógyított, hogy eljátszotta neki Joachimmal Brahms A-dúr szonátáját. 1887. május 16-i levelében mesélt erről Brahmsnak, akitől – férje betegségére hivatkozva – egyúttal azt is kérte, hogy küldje el nekik az *Im Herbst* című kórusművet, az Op. 104-es *Öt ének* utolsó darabját.³⁰

Elisabeth rendszeresen emlékeztette Brahmsot, milyen nagy örömet szerez nekik a zenéje, amellyel képessé váltak áthidalni a fizikai távolságot és érezni barátjuk jelenlétét, amikor szükségük volt a támogatására. Találón festi le ezt a jelenséget Paul Berry, amikor így fogalmaz: a krónikus betegséggel és folyamatos fájdalommal küzdő pár úgy vette körül magát Brahms zenéjével, ahogyan mások a kórházi szobájukat díszítik szeretteik képével.³¹ A zene – valóság és fantázia határán mozgó – kapcsolatteremtő erejére építettek, az egymástól ismert, közös emlékeket és jelentéseket hordozó dallamok megszólaltatásával meg tudták teremteni az elképzelt lélekbeli találkozás feltételeit.

Melankolikus hangulatával és gazdag harmóniáival az *Im Herbst* ugyanakkor önmagában is vigasztalóan hathatott a házaspárra. A műben megnyilvánuló, a Brahms

28 *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel* I, 35–36.

29 Paul Berry: „Consequences of criticism”. In: uő: *Brahms Among Friends*, 134–172.

30 Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1887. május 16.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel* II, 155–158.

31 Berry: *Brahms Among Friends*, 21.

zenéjéről szóló diskurzus kedvelt toposzává vált „ősz hang” egyfajta nosztalgikus minőséget hordoz magában, amellyel a mulandósággal való szembesülés, az idő végességének tapasztalata is együtt jár. Valahol a nosztalgia funkciója is ez: egy békés, szeretett múltbéli állapot felidézése a jelenbeli félelem, elégedetlenség, szorongás vagy bizonytalanság közepette.³² Klaus Groth szövege, amelyet Brahms megzenésített, az élet kései szakaszát festi meg, az idő múlásának és a befelé fordulás szükségességének kifejezése. A szinte végig egészen halkán szóló zene a harmadik, utolsó versszakra emelkedni, erősödni kezd: a legmagasabb pontra ér a képpel, amelyben könny gyűlik az élete végéhez közeledő ember szemébe. A könny itt már a szív boldog kiáradása, a vágyott békét a szelíd, éteri C-dúr záróakkord hozza el. Elisabeth Herzogenberg számára ez a harmadik versszak volt a legmeghatóbb, az „er ahnt” szavakra megkomponált harmóniamenetet, a zene folyamatos épülését, a darab koncentrátságát külön is dicsérte.³³

Természetesen nem volt mindig szükség a szöveg konkrétságára ahhoz, hogy Brahms zenéje vigasztaló erővel hasson. Egy évtizeddel korábban például az 1. szimfónia volt az a mű, amely vigaszt hozott a házaspár egy haldokló barátjának, a zeneszerző Franz von Holsteinnek. Elisabeth von Herzogenberg így értesítette Brahmsot:

Tegnap a melegszívűség tetteit hajtotta végre, anélkül hogy a tudatában lett volna: fel-emelte a beteget, vigasztalta a szenvedőket, etette az éhezőket, itatta a szomjazókat. Elmentünk szegény Holsteinhez, és a c-mollt játszottuk neki négykezesként (az Ön által is ismert mintaszerű négykezes előadásban). Csillogó szemmel feküdt a díványán a kottával a térdén, itta az ismerős hangokat, amelyeket végre újra hallhatott; különben ügyelnie kellett, hogy mindentől óvja magát. Sok mindent tehet, drága barátom, de ha egy szegény beteg ember szívének ilyen örömet tud szerezni, az arcára ilyen pírt, a fáradt szemébe ilyen csillogást tud varázsolni, az mégiscsak a legszebb tettek egyike.³⁴

Amikor olyan kultikussá vált remekművekről beszélünk, mint Brahms 1. szimfóniája, hajlamosak vagyunk elszigetelni attól az emberi és társadalmi közegtől, amelyben született, és amelyben a saját korában a legközvetlenebbül hatott a befogadóra. A fenti esetben a négykezes átírat tette lehetővé, hogy a két zongorajátékos és hallgatójuk is részese legyen az intenzív, bensőséges zenei élménynek. Több más példa is mutatja, hogy Elisabeth mennyire követlenül és milyen erősen kötődött ehhez a szimfóniához. Amikor nem tudott elutazni egy meiningeni

32 Fred Davis: *Yearning for Yesterday. A Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press, 1979, 34.

33 Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1888. október 28.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel* II, 202.

34 „Gestern aber haben Sie mehrere Werke der Warmherzigkeit, ohne es zu wissen, ausgeführt: die Kranken aufrichten, die Leidenden trösten, die Hungrigen speisen, die Durstenden tränken. – Wir gingen zum armen Holstein und spielten ihm die c moll vierhändig (in der Ihnen bekannten vierhändigen Musterhaftigkeit) vor. Er lag aus seinem Diwan, die Partitur auf den Knien, leuchtenden Auges, und schlüpfte die bekannten, aber innerlich nie wieder aufgefrischten Klänge in sich ein; er hat sich ja bis jetzt nichts zumuten dürfen. Sie können viel, verehrter Freund, aber wenn man einem armen kranken Menschen solche Herzensfreude bereiten, Röte auf seine Wangen und Glanz in seine müden Augen zaubern kann, so ist das doch mit das beste.” Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1878. február 5.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel* I, 52.

koncertre, ahol Brahms vezényelte a művet, megkérte őt, hogy a zene kitüntetett pillanataiban gondoljon rá. Egy emlékezetből lekottázott akkordmenettel is illusztrálta a kérését, kiemelve az első tétel zárószakaszának egy részletét.³⁵ A zene ismét olyan tárgyként funkcionált a kapcsolatukban, amely áthidalta a köztük lévő távolságot.

Elisabeth von Herzogenberg sok figyelmet és energiát fordított arra, hogy közvetítse Brahms felé azt az örömet, amelyet a zenéje nyújtott neki (és Heinrichnek). Ahogy erre többször is utalt a leveleiben, ezt tudatosan tette: fontosnak tartotta újra és újra kifejezni – a gondoskodás szándékával – azt is, ami nyilvánvaló. Egyszer így magyarázta ezt a törekvését Brahmsnak:

Ézúttal igazán kedves levelet küldött, nagyon boldog vagyok, és szívből köszönöm Önnek a kedves szavakat! Nem is hiszi, mennyire fontos, hogy ne kerüljük el aggodalomból a magától értetődő dolgokat, és mennyire elszegényedne az élet, ha mint sokan, ezt a gazdaságos módszert akarnánk megvalósítani. Mennyi kedves formulát alkalmaz az ember művészileg újra és újra, szegyenkezés nélkül – és az emberi érintkezésbe olyan nyomorúságos rövidítési módok törtek be, hogy szinte bátorság kell ahhoz, hogy valaki olyan tolakodóan beszédes legyen, mint amit én megengedek magamnak.³⁶

Brahms művei gyakran karácsonyi ajándékként is megörvendezették a Herzogenberg-házaspárt. Így érkezett hozzájuk 1880 decemberében az *Akadémiai ünnepi nyitány*, amelyről Elisabeth egészen euforikus hangulatban tudósított:

Drága barátom! Milyen nagy örömet szerzett nekünk a nyitányával, amely fél órával a karácsonyi ajándékosztás előtt repült be a házba, és amelyet a szobalányunk gyanútlanul adott át nekem. De amikor észrevettem a Röder bélyegzőt, előrelátó angyalnak kellett lennem, és hogy a fő mulatságot magamnak el ne rontsam, odavittem a tekerceset Heinzhez, aki ünnepélyesen felállította nekem oda, ahol az minden szépség legszebbikéént ragyogott, és úgy elragadt, hogy nem tudom, nem is tudom elmondani. Másnap egyenesen Engelmännékhoz mentünk büszke tekercsünkkel, és ott játszották újra meg újra a csodás nyitányt, és négy boldog ember dugta össze a fejét, és mondták egymásnak azt, amit Önnek soha nem tudnánk a szemébe mondani. – És ha látta volna a mosolygós arcokat, egy kicsit örült volna, mert ha legközelebb Breslauban³⁷ még hangosabb is lesz a fogadtatás, senki nem köszön majd hálásabban minden meleg szakaszt, minden csodálatos harmóniai fordulatot, mint az említett négy ember. – A nyitánnyal csak most kötöttem igazi barátságot. Nekem, a legesetlenebb halandónak, eleinte gondom volt a formával a hosszú bevezetés miatt, és a témák bőségéből adódóan képtelen voltam mindent megszerezni. Most, hogy már kapiskálom, nagyon megszerettem, és amikor

35 Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1881. november). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel I*, 167–168. (Elisabeth az 1. szimfónia 1. tételének 478–481. ütemig tartó részletét emelte ki.)

36 „Das war aber ein lieber guter Brief, und ich bin so froh und danke Ihnen wie herzlich für jedes Ihrer guten Worte! Sie glauben nicht, wie wichtig es ist, nicht zu ängstlich das Selbstverständliche zu vermeiden, und wie das Leben verarmen würde, wenn man, wie viele Menschen es tun, dieses Sparsystem durchführen wollte! Wie viele liebe Formeln gebraucht man künstlerisch immer wieder ohne Scheu – und im menschlichen Verkehr ist eine so kümmerliche Abkürzungsmethode eingerissen, daß fast Mut dazu gehört, so zudringlich redselig zu sein, wie ich mir's erlaube.” Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1888. október 13). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel II*, 197.

37 1879-ben a breslaui (boroszlói) egyetem díszdoktorrá avatta a zeneszerzőt, aki köszönetképp írta meg *Akadémiai ünnepi nyitányát*, amelyet 1881. január 4-én mutatott be az egyetemen.

januárban útnak indul, és Ön elvezényli majd, akkor az, amit régóta magunkkal hordozunk, szinte elfelejtve, hogy egy nemrég feltárt kincsről van szó – igazi ünnepi nyitány lesz a számunkra is.³⁸

Barátként jelenik meg Brahms zenéje a következő példában is, amely a kórusra és zenekarra komponált *Nänie*-hez kapcsolódik. A zeneszerző 1880-ban kezdte írni a művet, nem sokkal azután, hogy barátja, a festőművész Anselm Feuerbach haláláról értesült. A *Nänie* alapjául Schiller gyászódáját választotta, amely görög mitológiai képeivel Feuerbach festészetéhez is kötődött. A darab nyilvános bemutatójára 1881. december 6-án került sor Zürichben, Brahms azonban már nyáron befejezte a művet, és eljátszotta azt bécsi otthonában a Herzogenberg-házaspárnak. Elisabeth így elevenítette fel az emlékeit:

El kell mondanom Önnek, kedvesem, hogy itt volt nálunk *Nänie* az ő napján, és annyit foglalkoztunk vele, amennyit csak tudtunk ezen az ostoba vasárnapon, amikor annyi minden közbejött. Ő most a legkedvesebb barátnóm. Egyfolytában újra játszom magamban, amennyire csak emlékszem rá, és gyönyörködve hagyom, hogy a csodálatosan zengő szótagok újra felcsendüljenek, dicséretet éneklek a hexameterről, ami olyan jót jelent Önnél, és olyan boldog vagyok a növekvő gazdagságban, amelyet ismét Önnek köszönhetünk. Azon dolgok közé tartozik, amelyekről nem lehet csak azt mondani: hallottuk vagy játszottuk, inkább átéltük. De milyen jó, hogy először Öntől hallottam az otthonos Karlstraße-n; ez az első csodálatos benyomás most már minden későbbivel mélyen összekapcsolódik. És ha nem is játsszák a Gewandhausban,³⁹ mi ketten akkor is úgy gondoljuk, hogy hallottuk a darabot, és tudunk róla valamit. De az, hogy a kezemen volt, és néhányszor játszottam, sokat ért. Milyen tisztán áll most előttem a csodálatos darab minden részében és páratlan egységében! Az ember nem akar belőle kiragadni részeket, és mégis felkiáltana: Aphrodité kedves F-dúrja és a varázslatos passzus,

38 „Verehrtester Freund! Eine wie große Freude haben Sie uns bereitet mit der Ouvertüre, die eine halbe Stunde vor unserer Bescherung ins Haus flog und mir arglos vom Mädchen überbracht wurde. Abes als ich dem Stempel Röder sah, mußte ich ahnungsvoller Engel alles, und um mir selber nicht den Hauptspaß zu verderben, trug ich die Rolle dem Heinz hin, der sie mir feierlich aufbaute, wo sie, das Schönste unter allem Schönen, hervorglänzte und mich erfreute, wie ich's gar nicht, gar nicht sagen kann. Den nächsten Tag liefen wir gleich zu Engelmans mit unserer stolzen Rolle, und da wurde sie denn gespielt und wieder gespielt, die liebe Ouvertüre, und vier frohe Menschen steckten die Köpfe zusammen und sagten einander, was wir Ihnen ins Gesicht nie sagen können. – Und wenn Sie die lachenden Gesichter gesehen hätten, würden Sie sich doch ein bißchen! gefreut haben; denn wenn's nächstens in Breslau auch lauter zugehen wird, dankbarer wird niemand dort jeden warmen Zug, jede herrliche harmonische Wendung begrüßen und in sich einschlürfen, wie die besagten vier. – Ich habe nun erst die wahre Freundschaft mit der Ouvertüre geschlossen. Ich Schwerfälligste aller Sterblichen hatte anfangs Mühe mit der Form wegen der langen Introdution, und konnte mir bei dem Reichtum an Themen nicht alles ordnen und unterordnen. Jetzt, wo ich's kapiert, ist mir's erst ganz lieb, und wenn's nun im Januar losgeht, und Sie einem dann vordirigieren, was man schon lang mit sich herumträgt, beinahe vergessend, daß es ein erst so kürzlich gehobener Schatz ist – da wird's auch für uns eine rechte Festouvertüre sein.” Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1880. december 28.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel I*, 133–134.

39 A levélváltásukból kiderül, hogy Brahms reménykedett a lipcsei előadásban, de sem a Tamás-tempo, sem a Gewandhaus kórusa nem vállalta a szóban forgó 1888. újról előadást. Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1881. október 28–29.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel I*, 161–162.; Brahms levele Elisabeth von Herzogenbergnek (1881. november 2.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel I*, 162–163.

amikor a vadkan megsebzí [kedvesét], és a pompásan viharzó Fisz-dúr a triolahullámokkal, amikor kiemelkedik a tengerből, és az istenek szinkópás sírása, és a lélegzetvisszafojtott, borzongató visszasüllyedés a szavaknál: „Daß das Schöne vergeht” – Annyi mindent szeretnék még említeni, de mindenekelőtt a boldogító befejezést, amiért az ég jutalmazza Önt!⁴⁰

Különösen szépek és kifejezők Elisabethnek azok a levelei, amelyekben azt teszi láthatóvá, miként van vele a magányos és a legbensőségesebb pillanatokban Brahms zenéje. Ilyenek például az elalvás előtti pillanatok, amelyekről így mesél:

Igazán nagy örömet szerzett nekem azzal, hogy elküldte ezeket a csodálatos darabokat – még hozzá váratlanul; hiszen a lelkem nem hitte volna, hogy a mai koncertje és a lengyelországi diadalútja előtt lesz még ideje, és gondol rájuk. Legfeljebb abban reménykedtem, hogy néhány héten belül az áhított birtokukba juthatok, és hálás voltam, amikor egy nemrégiben g-mollban töltött éjszaka után felfedeztem, hogy több maradt meg belőle az emlékezetemben, mint amitől eleinte tartottam. De egy ilyen éjszaka rettenetes! A jó Istennek, ha muzikális, meg kellene kímélnie ettől. – Hogy kísértenek egy csodálatos egész töredékei, amelyeket az ember nem tud egyesíteni, hogy bukkan elő hirtelen egy fényes taktus a ködből, ami látszólag tovább segít, aztán még egy, míg el nem hiszi, hogy periódust periódushoz láncol, aztán újra fel nem fedezi a hiányzó láncszemeket! Végül kétségbeesésében elátkoz minden jó zenét (mert csak az gyötri annyira), és számolni kezd, mindig százig, hogy elálmosodjon, de aztán az álom észreveszi a szándékot, és még inkább visszahúzódik a messzeségbe, míg végre, végre – sajnos soha nem élvezve és soha nem üdvözölve – feltűnik az áhított pillanat, amikor az ember elfelejti önmagát.⁴¹

40 „Ich muß es Ihnen doch sagen, Verehrter, daß wir die Nänie auf seinen Tag hier gehabt, und soviel es ging, an einem dummen Sonntag, an dem so vieles der Quere kam, uns ihr gewidmet haben. Das ist nun meine liebste Freundin. Immerfort spiele ich mir sie innerlich vor, soweit ich sie behalten konnte, und lasse mit Wonne die wunderbar skandierten Silben mir immer wieder erklingen, halte dem Hexameter, der es so gut mit Ihnen meint, Preislieder und bin so froh in dem vermehrten Reichtum, den wir Ihnen 'mal wieder verdanken! Das gehört doch wieder zu den Dingen, von denen man kaum bloß sagen mag: Man hat sie gehört oder musiziert, sondern man hat sie erlebt. Wie gut aber, daß ich sie zuerst von Ihnen hörte in der gemütlichen Karlstraße; dieser erste wunderbare Eindruck bleibt nun jedem folgenden innig gesellt, und wenn sie's auch im Gewandhaus nicht aufführen, wir zwei meinen doch das Stück gehört zu haben und ein bißchen darin Bescheid zu wissen. Aber es so in der Hand zu haben und ein paarmal zu spielen, war viel wert. Wie klar steht nun die Herrliche vor mir in allen ihren Teilen und in ihrer unvergleichlichen Einheit! Man möchte nicht einzelnes herausstochern, und doch möchte man ausrufen: Das liebliche F dur der Aphrodite und die zauberische Stelle bei dem Ritzen des Ebers und das prachtvoll brausende Fis dur mit den Triolenwellen, wenn sie aus dem Meere steigt, und das synkopierte Weinen der Götter, und das atemverhaltende, erschütternde Zurücksinken bei den Worten: »Daß das Schöne vergeht« – man möchte halt doch gern alles anführen, vor allem aber den beseligenden Schluß, den Ihnen der Himmel lohnen möge!” Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1881. november 14.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel I*, 164–165.

41 „Verehrtester Freund! Sie haben mir wahrlich eine große Freude bereitet durch Übersendung dieser herrlichen Stücke – und eine unverhoffte; denn daß Sie jetzt vor Ihrem heutigen Konzerte und vor der Polnischen Triumphfahrt Zeit und Gedanken dafür haben würden, daran hatte meine Seele nicht gedacht. Ich hoffte bestenfalls in einigen Wochen in den ersehnten Besitz zu gelangen und war dankbar, nach einer kürzlich verbrachten g moll-Nacht zu entdecken, daß ich doch mehr behalten hatte, als ich erst fürchtete. Aber so eine Nacht ist fürchterlich! Der liebe Gott, wenn er musikalisch ist, sollte einen damit verschonen. – Wie sie einen verfolgen, die Brocken eines herrlichen

A „g-moll éjszakával” Elisabeth Herzogenberg Brahms g-moll rapszodiájára utalt, amelyet a zeneszerző neki dedikált – az Op. 79-es sorozat részeként, a h-moll rapszodiával együtt. Nagyon boldog volt, amikor végre kézhez kapta a kottát, és nem kellett többé csak az emlékezetére szorítkoznia, ha játszani szeretne volna, vagy fel akarta idézni magában a művet.⁴²

A zenéről gondolkozva Elisabeth von Herzogenberg gyakran szembesült a zenei élmény szavakká formálhatóságának korlátaival, többször érintette a kifejezés határait. A 4. szimfóniáról elmélkedve különösen szépen írt erről:

[...] milyen szomorú is a sors, hogy minden gondolat, amint az ember meg akarja fogalmazni, olyan durvává válik, és leráz magáról minden kis pihét, mint a pillangó, talán rosszindulatból, amiért az ember el akarja kapni azt, ami illékony, és rögzíteni azt, ami rugalmasan változó. Ugyanígy vagyok a darabbal: minél mélyebbre nézek benne, annál mélyebbé válik a tétel is, annál több csillag jelenik meg a halványuló fényben, amely eleinte elrejtette a ragyogó művészeteket, annál több várt és meglepő örömöm van, és annál világosabb az a folyamatos vonzás, amely a sokféleségből egységet teremt.”⁴³

Brahms közel másfél évtizeden keresztül kitartóan továbbította új műveinek kéziratát a Herzogenberg házaspárnak. Elisabeth és Heinrich von Herzogenberg ez alatt az idő alatt részévé váltak annak a baráti közegnek, ahonnan a zeneszerző mindig számíthatott őszinte, lényeglátó és személyes visszajelzésekre. Elisabeth von Herzogenberg különös érzékenységgel tolmácsolta ezeket – üzenetei pedig nemcsak a konkrét művekkel kapcsolatban érdemesek a figyelemre, de kifejezően láttatják azt is, milyen szerepet játszott a hétköznapjaikban és életük kitüntetett pillanataiban Brahms zenéje. Az idézett levelek csak töredékeit mutatják ennek a kapcsolatnak, amely a zene köré szerveződött, és amelyet a zenéről való párbeszéd tartott életben. Ezek a töredékek is jelzik azonban, milyen sokat jelenthet ez a párbeszéd – a zeneszerző és a befogadó életében.

Ganzen, die man nicht vereinigen kann, wie plötzlich ein heller Takt aus dem Nebel hervortraucht, einem scheinbar weiter hilft, dann wieder einer, bis man Periode an Periode zu ketten vermeint, und doch wieder fehlende Glieder entdeckt! Schließlich in Verzweiflung, verwünscht man alle gute Musik (denn nur die peinigt einen so) und fängt an zu zählen, immer bis hundert, um schläfrig zu werden, aber da merkt der Schlaf die Absicht und rückt erst recht in die Ferne, bis endlich, endlich – leider nie genossen und nie begrüßt – der ersehnte Moment doch erscheint, wo man sich vergißt.” Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1880. február 4.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel I*, 110–111.

42 Figyelemre méltók Elisabeth leveleinek azok a szakaszai is, amelyek azt mutatják, hogyan idézett fel, hogyan kottázott le emlékezetből egy-egy zenerészletet. Az Op. 76-os sorozat a-moll intermezzójának példáját elemezve Berry azt a szempontot is felveti, hogy a kottázás „hibáiból” akár az élő előadás sajátosságaira is következtethetünk. Ld. Berry: *Brahms Among Friends*, 21–23.

43 „[...] welch ein trauriges Schicksal es doch ist, daß sich jeder Gedanke, sobald man ihn formulieren will, so vergrößert und sein ganzes bißchen Flaum abschüttelt, wie der Schmetterling vielleicht aus Bosheit darüber, daß man ihn, den flüchtigen, fangen will, ihn, den dehnbaren, fixieren will. Es geht mir eigen mit dem Stück, je tiefer ich hineingucke, je mehr vertieft auch der Satz sich, je mehr Sterne tauchen auf in der dämmrigen Helle, die die leuchtenden Künste erst verbirgt, je mehr einzelne Freuden habe ich, erwartete und überraschende, und um so deutlicher wird auch der durchgehende Zug, der aus der Vielheit eine Einheit macht.” Elisabeth von Herzogenberg levele Brahmsnak (1885. szeptember 8.). *Brahms–Herzogenberg Briefwechsel II*, 85–86.

IRODALOMJEGYZÉK

- Berry, Paul: *Brahms Among Friends. Listening, Performance, and the Rhetoric of Allusion*. New York: Oxford University Press, 2014. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199982646.001.0001>
- Davis, Fred: *Yearning for Yesterday. A Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press, 1979.
- Forner, Johannes: *Johannes Brahms in Leipzig*. Leipzig: Peters, 1987.
- Frisch, Walter: „Brahms and the Herzogenbergs”, *American Brahms Society Newsletter* IV/1. (1986), 1–3.
- Hamilton, Katy–Natasha Loges: *Brahms in the Home and the Concert Hall. Between Private and Public Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107337404>
- Johannes Brahms im Briefwechsel mit Heinrich und Elisabeth von Herzogenberg*, II. Hrsg. Max Kalbeck. Berlin: Deutsche Brahms-Gesellschaft, 1907.
- Kalbeck, Max: *Johannes Brahms*, III/2. Berlin: Deutsche Brahms-Gesellschaft, 1910.
- Litzmann, Berthold: *Clara Schumann. Ein Künstlerleben. Nach Tagebüchern und Briefen*, III. Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1908.
- Musgrave, Michael: „Foreword. A different Brahms? New perspectives on his output”. In: *Brahms in the Home and the Concert Hall. Between Private and Public Performance*. Ed. Katy Hamilton–Natasha Loges. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, xix–xxiii.
- Ruhbaum, Antje: *Elisabeth von Herzogenberg. Salon – Mäzenatentum – Musikförderung*. Kenzingen: Centaurus Verlag, 2009.
- Schlegel, Theresa: „Elisabeth und Heinrich von Herzogenberg” (2020). <https://www.schumann-portal.de/elisabeth-und-heinrich-von-herzogenberg.html>
- Smyth, Ethel: *Impressions that Remained*, I. London: Longmans, Green and Co., 1919.
- Wessely, Othmar–Bernd Wiechert: „Herzogenberg, (Leopold) Heinrich (Picot de Peccaduc), Freiherr von”. In: *Grove Music Online* (2001). <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000012921>. <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.12921>

ABSTRACT

ANNA BELINSZKY

‘SCRAPS OF THE WHOLE’

Elisabeth von Herzogenberg’s Letters to Johannes Brahms

This study focuses on the correspondence between Johannes Brahms and Elisabeth von Herzogenberg, exploring the musical and extra-musical motives that dominate their dialogue. Elisabeth von Herzogenberg was a talented musician, an insightful critic and a leading figure in the musical life of Leipzig and Berlin, who regularly exchanged letters with Brahms from 1876 until her early death in 1892. Before their publication, Brahms sent several of his works to her, and she not only commented on them from a musical and compositional point of view, but also shared her personal impressions with exceptional sensitivity. A close reading of these texts, a study of the questions they raise and the possibilities for interpretation they offer highlight the importance of dialogue on music – both in the life of the composer and the listener.

Anna Belinszky is a research fellow at the Musicology Department of the Liszt Ferenc Academy of Music (Budapest, Hungary) where she works as a member of the Central European Music Research Group. She completed her PhD studies in 2023, in her thesis she examined the contexts of the early and the late version of Johannes Brahms’s Piano Trio in B major. At the Liszt Academy she holds classes on 19th and 20th century music history. Besides her research and teaching activities she works as a music journalist, editor and programme annotator for various Hungarian cultural institutions. She also has a master’s degree in psychology.